

ТЮРКСЬКІ МОВНІ КОНТАКТИ І ЗАПОЗИЧЕННЯ В ЛИТОВСЬКІЙ МОВІ, АБО ПРОДОВЖЕННЯ МОВОЗНАВЧИХ ДОСЛІДЖЕНЬ А. П. НЕПОКУПНОГО

У статті окреслено праці А. П. Непокупного, присвячені балто-слов'янським мовним контактам. Зокрема, в руслі продовження його мовознавчих традицій розглянуто тюркські мовні контакти і запозичення в литовській мові.

Ключові слова: тюркізм, мовні контакти, запозичення.

Проблема мовних контактів і запозичень як одна з найактуальніших розглядалася в працях багатьох лінгвістів (Е. Гаугена, У. Вайнрайха, В. Ю. Розенцвейга, Ю. О. Жлуктенка, С. В. Семчинського, Л. П. Крисіна та ін.). Не оминув її увагою і відомий український мовознавець, балтист Анатолій Павлович Непокупний. У колі його зацікавлень були балто-слов'янські мовні контакти¹.

У статті «Литуанізми в лексиці українських пам'яток» А. П. Непокупний виокремив і проаналізував литовські запозичення в українських пам'ятках XVI–XVII ст., зокрема в описах оборонних замків, лексикографічних працях і переписах населення. Він наголошував, що «у плані запозичень історія кожної мови є ще й історією тих близьких або далеких мов, з яких узято ці запозичення. Отже, питання литуанізмів у пам'ятках української мови — це також питання історії білоруської, російської та польської мов, з одного боку, і литовської та взагалі балтійських мов, — з другого»². Зазначені питання порушуються й в інших статтях ученого: «Литавия и другие литуанизмы в украинских (восточнославянских) грамматиках и словарях XVI–XVII вв.» та «Литовские заимствования в письменных памятниках Волины и Среднего Поднепровья»³. В останній праці автор зазначає, що найдавніші литовські запозичення в пам'ятках Волині та Середнього Подніпров'я простежуються з середини XV ст., до того ж «територією

¹ Див.: Непокупний А. П. Литуанізми в лексиці українських пам'яток // Мовознавство. — 1970. — № 6. — С. 30–40; Из балтийского вклада в лексику белорусских говоров близ латвийско-литовского пограничья // Проблемы белоруской филологии : Тез. докл. респ. канф.— Минск, 1968.— С. 91–93; Балтизмы Белорусского Понеманья // Kalbotyra.— 1974.— Т. 25.— N 2.— С. 69–80; Непокупний А. П., Гайлюнайте С. Из географических славизмов в говорах литовского языка // Kalbotyra.— 1974.— Т. 25. N 2.— С. 82–85.

² Непокупний А. П. Литуанізми в лексиці українських пам'яток // Мовознавство.— 1970.— № 6.— С. 39.

³ Литавия и другие литуанизмы в украинских (восточнославянских) грамматиках и словарях XVI–XVII вв. // Baltistica.— 1971.— Т. 7.— N 1.— С. 53–62; Непокупний Л. П. Литовские заимствования в письменных памятниках Волины и Среднего Поднепровья // Baltistica.— 1972.— 1 pried.— Т. 7.— С. 101–114.

їх уживання є Волинь — форпост литовських завоювань в Україні»⁴. Основна маса литуанізмів припадає на XVI ст. — це головним чином слова, що належать до сфери архітектури й будівництва, сільського господарства, рибальства, а також назви продуктів харчування, посуду. У київських актах XVIII ст. вилучено терміни будівництва, сільського господарства та побуту. А. П. Непокупний приходить до висновку, що географія литуанізмів в українських пам'ятках має як внутрішній, так і зовнішній аспекти. Наприклад, зіставлення Волині та Середнього Подніпров'я, дозволяє виявити відмінність не тільки в складі запозичень, а й у формах окремих із них⁵.

У руслі досліджень мовних контактів балтійських мов видається важливим звернення до литовсько-тюркських мовних контактів, оскільки останні є недостатньо вивченими. Вони розпочалися ще в XIV ст., коли на території Великого князівства Литовського з'явилися так звані литовські татари, переважно з Кримського ханства. Мова їх була кипчацькою за походженням і протягом століть увібрала в себе велику кількість турецьких (османських) та арабських запозичень, які потрапили з Криму. З ужитку вона вийшла в XVI ст.⁶, натомість збереглися молитовні книги литовських татар, написані білоруською або польською мовою арабським шрифтом.

За твердженням А. К. Антоновича, відомого дослідника білоруських текстів, написаних арабським шрифтом, татари, які мешкали у Великому князівстві Литовському, швидко забули свою рідну мову й почали користуватися білоруською та польською мовами. Свідченням цього є джерела XVI–XVII ст.⁷

За нашими даними, тюркська лексика в литовській мові досліджується здебільшого в рукописах литовських татар⁸. Тюркізми ж у словниковому складі литовської мови не були предметом детального вивчення.

У результаті нашого дослідження було виявлено 57 тюркізмів, які з'явилися завдяки безпосереднім контактам із Кримським ханством та через посередництво слов'янських мов.

Найбільше запозичувалися слова, які належать до матеріальної культури, суспільно-політичної, адміністративної, військової лексики, лексики на позначення природи (відповідно 50,88 %, 19,3 %, 10,53 %, 8,77 %).

У сфері матеріальної культури виокремлено:

1) назви їжі та напоїв (*buizà* «буза», *lókšenos* «локшина», *jogùrtas* «йогурт», *kilbasà* «ковбаса»);

2) назви одягу, взуття, головних уборів, тканин (*kalpòkas* «шاپка», *armùlka* «ярмулка», *kāpšas* «кисет», *koptùras* «чернечий каптур, клобук», *jurancīa* «опанча», *karākulis* «каракуль, смушок», *vailokas* «повість», *koblùtas* «чернечий клобук», *perkelis* «бавовняна тканина»);

3) побутові речі (*sibùkas* «чубук, стрижень люльки», *kiliõpas* «ходулі, милиці», *liùika* «люлька», *sāmanos* «саман», *tarba* «торба», *kāpšas* «капшук»);

⁴ Непокупний А. П. Литовские заимствования в письменных памятниках Волыни и Среднего Поднепровья. — С. 113.

⁵ Там же.

⁶ Bednarczyk L. Languages in contact and conflict on the territory of the Grand Duchy of Lithuania // Acta Baltico-Slavica. — 2013. — N 37. — С. 28.

⁷ Антонович А. К. Белорусские тексты, писанные арабским письмом, и их графико-орфографическая система. — Вильнюс, 1968. — С. 10.

⁸ Akiner Sh. Religious Language of a Belarussian Tatar Kitab. A Cultural Monument of Islam in Europe. — Wiesbaden, 2009. — 458 p.; Мишкинене Г. Сводный каталог арабскоалфавитных рукописей литовских татар: коллекция Гродненского государственного музея истории религии // Slavistica Vilnensis. — 2011. — N 56 (2). — P. 93–120.

- 4) назви мір (*aršinas* «аршин», *pājus* «пай, частка»);
- 5) музичні інструменти (*dambbras* «домра, губна гармошка»).

Суспільно-політична та адміністративна лексика охоплює:

- 1) назви правителів та урядовців (*chānas* «хан»);
- 2) назви, що вказують на соціальну диференціацію громади, назви професій (*bajōras* «боярин», *lekājus* «лакей», *kučierius* «кучер», *tlumočius* «перекладач»);
- 3) адміністративні одиниці та будівлі (*aūlas* «аул», *kišlākas* «кишлак, зимове пасовище», *tamožna* «митниця»).

До лексики на позначення природи відносимо:

- 1) назви тварин (*barsiūkas* «борсук»);
- 2) назви рослин (*bergamote* «бергамот»);
- 3) назви явищ природи, природних зон (*taiga* «тайга»).

Військова лексика включає:

- 1) військові звання, чини (*atamānas* «отаман», *ulānas* «улан»);
- 2) зброю (*bulātas* «турецька шабля», *kančiūkas* «канчук, козацький батіг», *karbāčius* «карбач», *kārdas* «шабля», *nagāika* «нагайка», *saidōkas* «сайдак»).

Найменше тюркізмів виокремлено в сфері абстрактної (1,75 %) та етнонімічної (3,51 %) лексики.

За сферою вживання виділено загальноновживану лексику (29,83 %), історизми (31,58 %) та екзотизми (38,59 %).

Серед слів, які втратили свій екзотичний характер і перейшли в розряд загальноновживаних, слід назвати: *pājus* «пай», *tarba* «торба», *tavōras* «товар», *tavoriščius* «товариш», *tamožna* «митниця», *tarakōnas* «таракан», *jogūrtas* «йогурт».

Досліджувана тюркська лексика представлена в основному іменниками.

За типом запозичень у литовській мові розрізняли власне запозичення та гібридні назви. Так, гібридні лексеми характеризуються приєднанням до основ закінчень жіночого роду *-a*, *-e* та чоловічого *-as*, *-is*, напр.: *armūlka* «ярмулка», *bajōras* «боярин», *kalpōkas* «ковпак».

Під впливом запозичень у лексиці відбулися семантичні зміни, як-от: розширення, звуження або узагальнення значень, зміна або поява додаткових значень.

Зокрема, звуження значення спостерігається в лексемі *kančiūkas* «козацький батіг, нагай» < білор. *kančuk* «бізун, нагайка» (Френкель⁹, 215). У всіх тюркських мовах вона має значення «батіг, нагайка», у литовській ця лексема вже позначає саме «козацький батіг, нагайку» (ЭСТЯ, 248).

Лексема *armūderis* < осм., через посередництво п. діал. *armider*, *hermider* «шум, крик» (Френкель, 16) розширила своє значення до «бунту, переполоху, метушні».

Змінила своє значення й лексема *buizà*. У литовській мові слово означає «рідку кашу або масу, бовтанку для худоби» й запозичене з п. *buza* «рідкий суп з крупи, каша з борошна» < рос. *буза* «напій з гречки, вівсяного борошна, слабке пиво, сидр» < осм. тур. (Френкель, 63).

В етимологічному словнику польської мови вказано, що лексема у значенні «напій з проса або кукурудзи» потрапила через Русь з турецької території (Брюкнер, 51).

У тюркських мовах слово *буза* широко вживається в значенні «хмільного напою з проса», у турецькій, гагаузькій, кримськотатарській, каракалпакській — це «напій з проса». Для північно-східних мов характерне значення «брага» (ЭСТЯ, 174).

⁹ Список скорочень див. у кінці статті.

У литовській мові відбувся семантичний перехід: *напій* > рідка каша або бовтанка для худоби.

На нашу думку, тюркським джерелом лексеми в литовській мові є кримськотатарська, а не османська турецька мова, як зазначено в етимологічному словнику литовської мови Е. Френкеля.

В ЕСУМ вказано, що *буза* — це «татарський хмільний напій із проса, гречки, ячменю» (ЕСУМ, 1, 281).

У кримськотатарському словнику *боза* — «сірий густий напій з гречаного й вівсяного борошна та проса» (Терлекчі, 121).

Кримськотатарська буза відрізняється від бузи інших тюркських народів своїми інгредієнтами (основним завжди було просо) та способом приготування.

В «Енциклопедичному словнику» Брокгауза і Єфрона наголошено, що «буза є улюбленим напоєм у Туркестані (переважно в татар), зустрічається також у Криму та в казанських і рязанських татар. Туркестанська буза подібна до кумису й частково до пива, готується з рисового борошна грубого помолу та має молочно-білий колір. Буза пшенична наших казанських і рязанських татар характеризується меншим вмістом спирту й більшим — білкових речовин. Найбільше різниться від туркестанської і навіть останньої буза кримська, яка готується з проса, а також із пшеничного борошна, вона являє собою сірий напій, який нагадує за своїм смаком кислі щі, тобто трохи кислувато-солодкий. Більш кисла буза п'янить більше й має назву «хмільної»»¹⁰.

Як зазначав К. Казанський, який присвятив бузі своє фундаментальне дослідження «Определение составных частей бузы и положение ее в ряду спиртных напитков» (1890), пшоняна або буза рязанських та казанських татар, а також, ймовірно, кавказьких татар, не відрізняється за технікою приготування від бузи рисової, туркестанської. Так, за твердженням ученого, буза рязанських та казанських татар, яка раніше користувалася надзвичайним попитом, поступово витісняється пивом та горілкою, на відміну від кримської бузи, яка є дуже популярною серед місцевого татарського населення, яке вважає її своїм національним витвором. У багатьох містах Криму можна зустріти особливі заклади, так звані бузні, або бузниці, де виготовляється буза й на цьому ж місці продається або розноситься в особливих глиняних глечиках. Виробництвом бузи й торгівлею цим напоєм займаються не тільки місцеві татари, але й турки. Останні мають свій особливий рецепт — константинопольський.

Дослідник указує також, що зерновим матеріалом для кримської бузи слугують просо, пшоно, пшеничне борошно (останнє не є обов'язковим). Зерна мелють і змішують з водою та готують до густини рідкої каші, або воду додають частинами й замішують тісто, яке після приготування розчиняють водою до напіврідкої консистенції і дають киснути. У достатньо закислу суміш додають пукор і витримують у глечику.

На думку К. Казанського, кримська буза помітно відрізняється від бузи інших народів своїм хімічним складом — це напій з різким хлібним, пшоняним запахом та смаком, який містить мінімальну кількість спирту (0,25 %) і багатий на вугільний ангідрид та молочну кислоту¹¹.

¹⁰ Энциклопедический словарь / Под ред. проф. И. Е. Андреевского. Издат.: Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон— СПб., 1891.— Т. 4А (8).— С. 857.

¹¹ Крымские татары : Хрестоматия по этн. истории и традиц. культуре / Авт.-сост. М. А. Араджиони, А. Г. Герцен. — Симферополь, 2005. — С. 233–235.

Кримці розрізняли хмільну й поживну бузу. Хмільна буза, або максума-буза та байс-буза, була гострою і неприємною на смак¹². Солодка буза мала назву татли максума.

На жаль, депортація кримських татар стала причиною втрати цього національного напою, оскільки вони вже його не виготовляють.

Як бачимо, саме за своїми видами, способами приготування та інгредієнтами кримська буза вирізняється з-поміж інших низьким вмістом спирту і має близьке значення в литовській мові — «рідка каша, маса», а не «брага й хмільний напій» в інших тюркських мовах, а також за своїм виглядом нагадує рідку кашу. Тому це наптовхує на думку, що джерелом запозичення в литовській мові виступала саме кримськотатарська мова як одна з найближчих контактних тюркських мов, у якій основне значення цього слова — «напій з проса».

Отже, мовознавчі розвідки А. П. Непокупного в руслі мовних контактів, залишаються актуальними й сьогодні і надихають на подальші дослідження і наукове наслідування.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

- Брюкнер — *Brückner A.* Słownik etymologiczny języka polskiego.— Warszawa, 1985.— 805 s.
ЕСУМ — Етимологічний словник української мови : В 7 т. / О. С. Мельничук та ін.— К., 1982–2012.— Т. 1–6.
Терлекчі — *Терлекчи Б.* Крымскотатарско-русский словарь. [Факс. изд.]— Симферополь, 2014.— 538 с.
Френкель — *Fraenkel E.* Litauisches Etymologisches Wörterbuch.— Heidelberg, 1962.— 1560 s.
ЭСТЯ — Этимологический словарь тюркских языков.— М., 1974–2003.— Т. 1–7.

A. R. DOCHU

TURKIC LANGUAGE CONTACTS AND LOAN WORDS IN LITHUANIAN: CONTINUING A. P. NEPOKUPNYI'S LINGUISTIC STUDIES

In paper A. P. Nepokupnyi works devoted to Balto-Slavic language contacts are traced, particularly Turkic language contacts and loan words in Lithuanian are considered with reference to A. P. Nepokupnyi's linguistic traditions.

Key words: Turkism, language contacts, loan words.

¹² *Домбровский Ф.* Очерк хозяйственного быта татар степной полосы Крыма // Зап. об-ва с. х-ва Южной России. — О., 1850. — № 8. — С. 476.